

-: રૂપરેખા :-

- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 સુખ માપવાના નિર્ધારકો
- 16.3 સુખને અસર કરતાં પરિબળો
- 16.4 સુખને અસર કરતી સમસ્યા
- 16.5 સુખને અસર કરતી સમસ્યાના ઉપાય
- નિષ્કર્ષ

16.1 પ્રસ્તાવના

સુખને મહત્તમ બનાવવું એ આર્થિક વિશ્લેષણના મૂળમાં પણ છે જે એક લાંબી દાર્શનિક પરંપરામાં ઉડે સુધી જોવા મળે છે. જે પ્રાચીન સુખવાદી ફિલસૂફોના કાર્યોથી શરૂ થાય છે અને ઉપયોગિતાવાદી પરંપરામાંથી પસાર થાય છે. જે જેરેમી બેન્થમ અને જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલના કાર્યોમાંથી વિકસિત થાય છે. આજે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓના મોડેલમાં સાકાર થાય છે જેઓ મહત્તમ ઉપયોગિતા અને સામાજિક કલ્યાણના કાર્યો કરે છે. આ અભિગમ મોટાભાગના લોકોને મજબૂત અપીલ કરે છે કલ્યાણના કારણ કે સાર્વત્રિક દષ્ટિકોણ છે કે માનવ અસ્તિત્વનું અંતિમ લક્ષ્ય લોકોને તેમના જીવનથી ‘ખુશ’ અને ‘સંતુષ્ટ’ બનાવવાનું છે.² એટલે કહી શકાય કે સુખાકારી અને સુખની વિભાવનાઓ તરફ ધ્યાન દોરવામાં આર્થિક સાધનો માટે બે સદીઓ લાગી. ત્યારે ગ્રોસ નેશનલ હેપ્પી (GNH) એ આર્થિક અને નૈતિક પ્રગતિનું એક માપદંડ છે જે હિમાલયના દેશ ભૂટાનના રાજાએ 1970ના દાયકામાં કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદનના વિકલ્પ તરીકે રજૂ કર્યું હતું. માત્રાત્મક આર્થિક પગલાં પર સખત ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે કુલ રાષ્ટ્રીય સુખ જીવનની ગુણવત્તાના પરિબળોના વિકસતા મિશ્રણને ધ્યાનમાં લે છે. કિંગ જિગ્મે સિંગે વાંગચુકે 1972ની મુલાકાતમાં ફાઈનાન્શિયલ ટાઈમ્સને કહ્યું હતું કે “કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન કરતાં કુલ રાષ્ટ્રીય સુખ વધુ મહત્ત્વનું છે.” તે સ્પષ્ટ નથી કે રાજા જિગ્મેએ આ નવા મેટ્રિક દ્વારા કેટલી ગંભીરતાથી વિચાર્યું હતું, પરંતુ ભૂટાનના વિદ્વાનોએ ત્યારથી આ વિચારને પસંદ કર્યો છે. અને તેની સાથે દોડો. GNH એ એક સમયે અલગ પડેલા રાજ્યના આર્થિક અને નૈતિક વિકાસના અમુક અંશે વૈજ્ઞાનિક માપદંડ તરીકે વિકસિત થયું છે. છેલ્લાં 30 કે તેથી વધુ વર્ષોમાં, ખુશીના અર્થશાસ્ત્રના સંખ્યાબંધ મેટ્રિક્સ ઉભરી આવ્યા છે. સામાન્ય બાબતોમાં કુલ ઘરેલું સુખાકારી ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક હેપીનેસ (GDH) અને સુખી સૂચકાંકોનો સમાવેશ થાય છે. જેનો હેતુ વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં રહેતા લોકોની સુખાકારીને ટ્રેક કરવાનો છે. એરિસ્ટોટલે નિકોમાચીન એથિક્સના પ્રથમ પુસ્તકમાં એક પ્રશ્ન પૂછ્યો : સખત મહેનત દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવું અંતિમ સારું શું છે ? તેમણે જવાબ આપ્યો કે સામાન્ય લોકો અને તેમના યુનંદા લોકો સંમત થાય છે કે “અંતિમ સારું એ સુખ છે, પરંતુ તે ખરેખર શું સમાવિષ્ટ છે તે નક્કી કરવા પર તેઓ અસંમત છે.”

1980ના દાયકામાં બુન્ડલેન્ડ કમિશને ટકાઉ વિકાસનો વિચાર રજૂ કર્યો. ટકાઉ વિકાસને વિકાસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. જે વર્તમાન પેઢી માટે પ્રદાન કરે છે. પરંતુ ભાવિ પેઢીઓની તેમની જરૂરિયાતોને આવરી લેવાની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરતું

નથી. ટકાઉ વિકાસ લોકોને સુખી બનાવે છે. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના નવા સંશોધન મુજબ સુખાકારી સાથે સકારાત્મક સંબંધ ધરાવે છે. જુદા જુદા સંશોધનમાં એ પણ જાણવા મળ્યું છે કે જ્યારે લાંબા ગાળાના પર્યાવરણીય પગલાંની સુખાકારી પર સકારાત્મક અસર પડે છે, ત્યારે ટકાઉપણું તરફના કેટલાક ટૂંકા ગાળાના પ્રયત્નો નકારાત્મક સહસંબંધ ધરાવે છે. સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ સોલ્યુશન્સ નેટવર્ક (SDSN) દ્વારા શરૂ કરાયેલ વર્લ્ડ હેપીનેસ રિપોર્ટ 2015, વિશ્વના 158 દેશોમાં વ્યક્તિઓની ખુશીને માપે છે અને રેન્ક આપે છે. સુખ શા માટે ? કારણ કે જાહેર નીતિને માર્ગદર્શન આપવા અને તેની અસરકારકતાને માપવા માટે સુખને વધુ ને વધુ મહત્વપૂર્ણ અને ઉપયોગી માર્ગ માનવામાં આવે છે. ટકાઉ વિકાસના વિચારને સ્વીકારવા માટે સમાજની તૈયારીને માપવી એ એક કોયડો છે અને આવા મોડેલમાં સુખાકારીનું માપન કેવી રીતે સમજાવી શકાય તે એક પ્રશ્ન છે. તેથી 1. ટકાઉ વિકાસ મોડેલમાં સુખાકારીના માપદંડ તરીકે જીડીપીનું વિશ્લેષણ કરવું; 2. વ્યક્તિગત સુખના નિર્ધારકોનું વિશ્લેષણ કરો અને સુખ પર ટકાઉ વિકાસ તત્વોની અસર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું 3. હાલના સાહિત્યના આધારે નક્કી કરો કે કયા પ્રકારની મૂલ્ય પ્રણાલી જે સુખના નિર્ધારકોને નિર્ધારિત કરે છે, તે ટકાઉ વિકાસના અમલીકરણ માટે સૌથી યોગ્ય સમર્થન છે. સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (SDGs) અને માનવ સુખાકારી વચ્ચેની પ્રયોગમૂલક કડીઓની શોધ કરે છે. SDGને 2015માં સહસ્ત્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યોના અનુગામી તરીકે બહાલી આપવામાં આવી હતી અને તેનો લક્ષ્યાંક 2030 રાખવામાં આવ્યો છે. આ ધ્યેયો દેશોની અંદર આર્થિક, સામાજિક અને પર્યાવરણીય વિકાસના વિવિધ પાસાઓને માપે છે. ટકાઉ વિકાસ અને સુખાકારી વચ્ચેના જોડાણોને પ્રાયોગિક રીતે અન્વેષણ કરી શકાય છે. ગેલપ વર્લ્ડ પોલના ઉપયોગથી જાણી શકાય છે કે જે વિશ્વની લગભગ 98% વસ્તીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેમાં લોકો તેમના જીવનની ગુણવત્તાનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરે છે.⁴

Frey (2008), યુનિસ (2009) અને લેન (2017) એ જણાવ્યું હતું કે સુખ એ જીવનનું ધ્યેય છે. તે સમયાંતરે પરિવર્તનને આધીન છે અને વિવિધ પ્રક્રિયાઓ, શારીરિક પરિબળો અને વ્યક્તિલક્ષી પરિબળોથી પ્રભાવિત છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ સારા જીવનની લાગણી અથવા વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીની લાગણી દ્વારા ખુશી વ્યક્ત કરે છે, જે હકારાત્મક ભાવનાત્મક સ્થિતિ તરીકે સુખથી અલગ છે અથવા નકારાત્મક સ્થિતિ તરીકે દુઃખ છે તેવું જણાવી શકાય છે. વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી અથવા સારા જીવનની અનુભૂતિને વ્યક્તિ જે જીવન જીવે છે અથવા તેના વિશે અનુભવે છે તે જીવનની ગુણવત્તા માટે માનસિક પ્રશંસા અથવા સામાન્ય સંતોષ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. લાગણીઓ અને જીવન સંતોષની અભિવ્યક્તિ તરીકે સુખ અગ્રેસર છે. જેમાં જીવનની ગુણવત્તાનું માનસિક મૂલ્યાંકન સામેલ છે. જ્યોર્જ મેસન યુનિવર્સિટીના માર્ક ડી. વ્હાઈટ દલીલ કરે છે કે સુખના ત્રણ આંતરસંબંધિત પાસાંઓ છે. વ્યાખ્યા, માપન અને નીતિ અમલીકરણ છે અને સમજાવે છે કે શા માટે દરેક સુખને નીતિનિર્માણ માટે નબળું માર્ગદર્શક બનાવે છે.⁵

આર્થિક સુખના માપનમાં અર્થશાસ્ત્રીઓની રુચિ બે મુખ્ય કારણોને લીધે છે. એક આર્થિક નીતિ અને બે સંસ્થાકીય પરિસ્થિતિઓ. આર્થિક નીતિમાં લાભ અને નુકસાન અને તેમાંય ખાસ કરીને બેરોજગારી અને ફુગાવાને જોવામાં આવે છે. જ્યારે સંસ્થાકીય પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી, સંસ્થાકીય ગુણવત્તા અને સામાજિક મૂડીના કદ પર પણ આધાર રાખે છે. હેપીનેસ ઈકોનોમિક્સ અર્થશાસ્ત્રમાં સુખની વિભાવના સાથે વ્યવહાર કરે છે. પરિણામે સંસ્થાકીય ગુણવત્તામાં સુધારો સામાજિક ખર્ચમાં ઘટાડો કરી, ઉચ્ચ વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે (ફે અને સ્ટટઝર, 2002). તદ્દનુસાર, આર્થિક

સુખ એટલે રોજગાર અને સંપત્તિ જેવા આર્થિક મુદ્દાઓથી સંબંધિત વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેથી સુખી અર્થશાસ્ત્ર માનવ કલ્યાણ અને જીવનની ગુણવત્તાને વધારતા અને ઘટાડતા પરિબળોને શોધવા માટે અર્થમિતિ વિશ્લેષણનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

સરકારની ભૂમિકાને લીને ના ડાઓ (2017) અને બજેમ્સકોવ et al. (2005) અભિગમ મુજબ, તેઓએ સુખના બે દૃષ્ટિકોણ બતાવ્યા છે. જે સુખ અથવા વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીને પ્રભાવિત કરવામાં સરકારની ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે જાહેર પસંદગીના સિદ્ધાંતના દૃષ્ટિકોણ અને ન્યૂ કલાસીકલ સ્કૂલના દૃષ્ટિકોણ જોવા મળે છે. પબ્લિક ચોઈસ થિયરી એવું માને છે કે સરકારના કદમાં વધારો થવાથી સરકારની વધુ નિષ્ફળતાઓ થવાની સંભાવના છે. જે જાહેર કલ્યાણને એટલે કે લોકોના સુખને નકારાત્મક અસર પહોંચાડે છે. સાથે સાથે પબ્લિક ચોઈસ થિયરી એવું પણ માને છે કે રાજકારણીઓ, સરકારી કર્મચારી વર્ગ, અમલદારો અને હોદ્દદારોની બિનજરૂરી દરમ્યાનગિરીઓને કારણે સરકારી ખર્ચમાં વધારો થાય છે અને ભાડાપટ્ટાનું વિસ્તરણ કરે છે. ન્યૂ કલાસીકલ સ્કૂલની વાત કરીએ તો તે બજાર અને વ્યવહારો માટે જરૂરી સંસ્થાઓની સુવિધા અને જાળવણી દ્વારા બજારની નિષ્ફળતાઓને દૂર કરવામાં સરકારની ભૂમિકા પર ભાર મૂકે છે અને બાહ્ય પરિબળોને સુધારવા માટે દરમિયાનગીરી કરવાનું સૂચન કરે છે. સરકાર પણ એકમાત્ર આર્થિક એજન્ટ છે જે રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવી જાહેર ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડી શકે છે. ખાનગી ક્ષેત્ર તેના પોતાના સ્વભાવને કારણે તે પ્રદાન કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. તેથી એમ કહી શકાય કે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં સરકારની દખલગીરીની સકારાત્મક અને નકારાત્મક અસર થવાથી છેવટે નાગરિકોના વ્યક્તિગત કલ્યાણ અથવા સુખને પ્રભાવિત અથવા અસર કરે છે.⁶

ડેવિડ વોકર દ્વારા ઘણા વર્ષો સુધી મોટાભાગના લોકો દ્વારા સુખાકારી અને સુખને અર્થશાસ્ત્ર માટે પરાયું માનવામાં આવતું હતું. અર્થશાસ્ત્રના ‘નિરાશાજનક વિજ્ઞાન’ તરીકેના વલણના દૃષ્ટિકોણને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યું હતું. સાથે એડમ સ્મિથ અને જેરેમી બેનથમ પછીના અર્થશાસ્ત્રને લોકોની લાગણીઓ સાથે ઘણી ચિંતા છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સિમોન કુઝનેટ્સની નવી શોધાયેલ જીડીપી (ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ) એ વ્યવસાયનું ધ્યાન નાણાકીય બાબતો તરફ વાળ્યું. છેલ્લાં બે દાયકાઓમાં જોકે સુખાકારી અને સુખમાં રસ ફરી વળ્યો છે. કારણ કે તાજેતરમાં જ ન્યુઝીલેન્ડના ‘વેલબીઈંગ બજેટ’ એ ચર્ચાને વેગ આપ્યો છે. ન્યુઝીલેન્ડના વડા પ્રધાન જેસિન્ડા આર્ડર્ન સુખાકારીને ‘સરકારી નિર્ણય લેવા માટે એકસાથે અલગ અભિગમ’ કહે છે. ત્યારે આપણને પ્રશ્ન થાય કે શું આપણે સુખાકારી અને સુખને માપી શકીએ છીએ અને તે પગલાંને જાહેર નીતિમાં લાગુ કરી શકીએ છીએ અને સુખાકારીનો પરિપ્રેક્ષ્ય વિશ્વમાં કેટલું પરિવર્તન લાવી શકે છે? કારણકે દેશના નાગરિકોને ‘જીવન, સ્વતંત્રતા અને સુખની શોધ’નો અધિકાર છે.

અહીં એક વિરોધાભાસનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. રિચાર્ડ ઈસ્ટરલિને તેમના અભ્યાસ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે સમાજમાં ગરીબો કરતાં અમીર લોકો વધુ સુખી છે. જો કે તેમની ગણતરીઓ સૂચવે છે કે જ્યારે તમે વિવિધ સમુદાયોની તુલના કરો છો ત્યારે સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રોના લોકો સરેરાશ ગરીબ લોકો કરતા વધુ ખુશ ન હતા. આવક વૃદ્ધિના સમયગાળા પહેલાં અને પછીના સમાન સમુદાયોની તુલના કરતા ઈસ્ટરલિનને પણ ખુશીમાં કોઈ વધારો જોવા મળ્યો નથી. પણ ઈસ્ટરલિનનો વિરોધાભાસ સ્પષ્ટ રીતે વિરોધાભાસી ન હતો. 2008માં યુ.એ.એસ ના અર્થશાસ્ત્રીઓ બેટ્સે સ્ટીવેન્સન અને ઓસ્ટ્રેલિયને જસ્ટિન વુલ્ફર્સે સંયુક્ત રીતે ઈસ્ટરલિનના આંકડાઓની પુનઃ તપાસ કરી અને

તેઓએ તારણ કાઢ્યું કે વધુ આવકથી સુખાકારીમાં વધારો થયો છે.

જીવન-મૂલ્યાંકન પરની માહિતી કેટલાક દાયકાઓથી પ્રતિનિધિ સર્વેક્ષણો દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવી છે. અમેરિકામાં ઉદાહરણ તરીકે સામાન્ય સામાજિક સર્વે (GSS)માંથી 1972 થી વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી ડેટા ઉપલબ્ધ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે 1980 ના દાયકાની શરૂઆતથી વિશ્વ મૂલ્ય સર્વેક્ષણમાંથી ડેટા ઉપલબ્ધ છે અને તે 80 થી વધુ દેશોને આવરી લે છે. જે વિશ્વની 80 ટકા વસ્તીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અન્ય સ્ત્રોતો જેમ કે લેટિનોબેરોમીટર, યુરોપીયન વેલ્યુ સર્વે, યુરોબેરોમીટર અને ગેલપ પણ કેટલાક સમયથી જીવન સંતોષ પર સર્વે કરી રહ્યા છે. તાજેતરના વર્ષોમાં, 160થી વધુ દેશોના Gallup World Poll જીવન સંતોષનું વૈશ્વિક ચિત્ર આપ્યું છે. જે સ્ટીવેન્સન અને વુલ્ફર્સના સુખના પરિણામોને ઇસ્ટરલિન કરતાં વધુ નજીકથી મેળ ખાય છે. સૌથી ધનાઢ્ય દેશો અને પ્રદેશો જેવા કે કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડ, સ્કેન્ડિનેવિયા, ઉત્તર-પશ્ચિમ યુરોપ - ટોચના ક્રમાંક ઉપર છે. જ્યારે આફ્રિકા સૌથી નીચેના ક્રમાંક ધરાવે છે. આ સંખ્યાઓ સૂચવે છે કે નાણાં ઓછામાં ઓછા અમુક અંશે સુખ ખરીદી શકે છે. તેમ છતાં આ બધા માટે વધુ આવક હંમેશાં વધુ સુખ ખરીદવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ લાગતો નથી. કારણ કે યુ.એસ.એ.માં લોકોની ઘણી ઊંચી આવક હોવા છતાં 1950ની તુલનામાં થોડાક જ ખુશ જણાય છે. તો પછી ફરી પ્રશ્ન થાય કે શું સરકારો લોકોને વધુ સુખાકારી બનાવી શકે છે ?⁸

સ્ટિલિટ્ઝ, સેન અને ફીટૌસી (2009) યુનાઈટેડ નેશન્સ માટેના અહેવાલમાં જીડીપીની ઉપયોગિતા પર શંકા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી અને ‘આપણી માપન પ્રણાલીને આર્થિક ઉત્પાદન માપવાથી લોકોની સુખાકારીને માપવા પર ભાર મૂકવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું’ (ઇટાલિક ધેર, પૃષ્ઠ 12). તેમના અહેવાલે યુરોપિયન યુનિયનમાં ‘બિયોન્ડ જીડીપી’ માપનના અમલીકરણ સહિત પ્રવૃત્તિનો એક કાસ્કેડ સેટ કર્યો છે જે નીતિને માર્ગદર્શન આપવા માટે જીડીપી માપનના વિકલ્પોના ઉપયોગ માટે ભલામણો રજૂ કરે છે.⁹

આર્થિક વિકાસ દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે કારણ કે ઉચ્ચ જીડીપી ધરાવતા દેશો વધુ વપરાશ કરે છે. જે ઉચ્ચ જીવનધોરણ સાથે સંકળાયેલ છે. જો કે સંશોધકોએ શોધી કાઢ્યું હતું કે જ્યારે તેઓ આર્થિક વિકાસ માટે જવાબદાર હતા. ત્યારે પણ માથાદીઠ ઓછા વપરાશો લોકોને ઓછા ખુશ કર્યા હતા.¹⁰

વ્હીટબી, સીફોર્ડ, બેરી અને બ્રેનપોલ કન્સોર્ટિયમ પાર્ટનર્સ,(2014) 2015નો વર્લ્ડ હેપીનેસ રિપોર્ટ (હેલીવેલ, લેયર્ડ અને સેક્સ, 2015) જાહેર નીતિ માટે સુખનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેના ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે અને આ ચળવળની સ્થિતિનો સારાંશ આપે છે કે ‘સુખને વધુ ને વધુ સામાજિક પ્રગતિનું યોગ્ય માપ અને જાહેર નીતિનું લક્ષ્ય ગણવામાં આવે છે.’ (પૃષ્ઠ 3).

જો સંપત્તિની શોધ અને સંપત્તિના સંચયથી બધા માટે સુખ અને સુખાકારી મળે છે, તો પછી સુખના માપદંડની જરૂર નથી. જો કે કેસરના (2002) તારણો એ બતાવ્યું હતું કે ‘ભૌતિક મૂલ્યો પર મજબૂત સાપેક્ષ ધ્યાન નીચા સુખાકારી સાથે સંકળાયેલું છે’ (પૃ. 21), કેસર અને રાયન (1993)¹¹ દ્વારા અગાઉની શોધને સમર્થન આપે છે કે જ્યારે સંપત્તિની શોધનો સમાનાર્થી છે સુખ. સુખની શોધમાં, એક સંસ્કૃતિ ઊભરી આવે છે જેમાં નાણાકીય સફળતાની સ્થિતિ ખૂબ અગત્યની હોય છે. જેને કુટુંબ અને વ્યક્તિગત સુખ સાથે સંબધ જોવા મળે છે.

ડીનર (1984) ઉદાહરણ તરીકે સુખાકારીના ત્રણ અલગ-અલગ પાસાંઓને ઓળખે છે :¹²

1. જીવન-સંતોષ (એટલે કે સમયે સમયે વ્યક્તિનું એકંદર જીવન મૂલ્યાંકન)
2. હકારાત્મક લાગણીઓ અથવા અસરની હાજરી (એટલે કે, સુખ અને આનંદની લાગણી અથવા જોમ અને ઊર્જાની ભાવના જેવી હકારાત્મક લાગણીઓ)
3. અસરની નકારાત્મક લાગણીઓની ગેરહાજરી (એટલે કે ગુસ્સો, ઉદાસી, તણાવ, વગેરે.)

સૂક્ષ્મ-આર્થિક સુખ સમીકરણો પ્રમાણભૂત સ્વરૂપ ધરાવે છે; $W_{it} = \alpha + \beta x_{it} + E_{it}$ સમીકરણમાં W_{it} એ t સમયે વ્યક્તિગત i ની નોંધાયેલ સુખાકારી છે, અને x_{it} એ જાણીતા ચલોનું વેક્ટર છે, જેમાં સામાજિક વસ્તી વિષયક અને સામાજિક-આર્થિક લાક્ષણિકતાઓનો સમાવેશ થાય છે.

16.2 સુખ માપવાના નિર્ધારકો

(1) જીડીપી અને જીએનપી : (કુલ ઘરેલું પેદાશ અને કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ)

સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય નાણાકીય પગલાં, જેમ કે ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (જીડીપી) અને ગ્રોસ નેશનલ પ્રોડક્ટ (જીએનપી), સફળ નીતિના માપદંડ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. જીડીપી અને સુખ વચ્ચે નોંધપાત્ર જોડાણ છે. જેમાં ગરીબ રાષ્ટ્રોના નાગરિકો કરતાં સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રોના નાગરિકો વધુ ખુશ છે. 2002 માં સંશોધકોએ દલીલ કરી હતી કે આ સંબંધ ફક્ત માથાદીઠ સરેરાશ જીડીપી લગભગ \$15,000 સુધી વિસ્તરે છે. 2000ના દાયકામાં ઘણા અભ્યાસોએ વિપરીત પરિણામ મેળવ્યું છે. તેથી આ ઇસ્ટરલિન વિરોધાભાસ વિવાદાસ્પદ છે. જે આપણે આગળ ચર્ચા કરી છે.

(2) વ્યક્તિગત આવક :

ઐતિહાસિક રીતે અર્થશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે કે સુખાકારી એ આવકનું સરળ કાર્ય છે. જો કે એવું જાણવા મળ્યું છે કે એકવાર સંપત્તિ નિર્વાહના સ્તરે પહોંચે છે. પછી સુખાકારીની જનરેટર તરીકે તેની અસરકારકતા ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. સુખ માટે અર્થશાસ્ત્રીઓ આશા રાખે છે કે સરકારો જે રીતે સુખાકારીને જુએ છે અને આ વિરોધાભાસને જોતા સંસાધનોની સૌથી વધુ અસરકારક રીતે સંચાલન અને ફાળવણી કેવી રીતે કરવી તે એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.

2010માં ડેનિયલ કાહનેમેન અને એંગસ ડીટોનએ જોયું કે ઉચ્ચ કમાણી કરનારાઓએ સામાન્ય રીતે વધુ સારા જીવન સંતોષની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. ઉપરાંત વર્જિનિયા યુનિવર્સિટી, યુનિવર્સિટી ઓફ બ્રિટિશ કોલંબિયા અને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના વિદ્વાનોએ ઇસ્ટરલિનનો વિરોધાભાસના જવાબમાં અસંખ્ય શૈક્ષણિક પેપરની તપાસ કર્યા પછી 2011માં એક અભ્યાસ બહાર પાડ્યો. જેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે 'જ્યારે તેમના જીવનની ચીજવસ્તુઓ ખરીદવાનું કહેવામાં આવે છે. ત્યારે વધુ પૈસા ધરાવતા લોકો વધુ સંતુષ્ટ થી સારી ચીજવસ્તુઓ ખરીદે છે. પરંતુ જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તેઓ અત્યારે કેટલા ખુશ છે. તો વધુ પૈસા ધરાવતા લોકો ઓછા પૈસા ધરાવતા લોકો કરતા ભાગ્યે જ અલગ હોય છે.

(3) સામાજિક સુરક્ષા :

રૂટ વીનહોવેને દાવો કર્યો હતો કે સામાજિક સુરક્ષાની ચૂકવણી ખુશીમાં વધારો

કરતી નથી. આ એ હકીકતને કારણે હોઈ શકે છે કે પોતાની કમાણી સિવાયની (ઉદાહરણ તરીકે, લોટરીમાંથી) પણ સામાન્ય રીતે સુખમાં વધારો કરતી નથી. સુખ એ ઉપયોગી ક્રિયા માટે મનનું પુરસ્કાર હોઈ શકે છે. જો કે, CIS ના જોહાન નોરબર્ગ, એક ફી એન્ટરપ્રાઇઝ ઈકોનોમી થિંક ટેન્કમાં, એક પૂર્વધારણા રજૂ કરે છે કે જે લોકો વિચારે છે કે તેઓ પોતે તેમના જીવનને નિયંત્રિત કરે છે તેઓ વધુ સુખી છે.

(4) રોજગાર :

સામાન્ય રીતે જેઓ નોકરી કરે છે તેમની સુખાકારી બેરોજગારો કરતાં વધુ હોય છે. રોજગાર પોતે વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીમાં વધારો કરી શકતો નથી. પરંતુ તે પ્રવૃત્તિઓની સુવિધા આપે છે. (જેમ કે કુટુંબને ટેકો આપવો, પરોપકાર અને શિક્ષણ વિગેરે) જ્યારે વ્યક્તિ રોજગારી મેળવીને સુખાકારી મેળવે છે. તે આવકનું સ્તર રોજગાર સંબંધિત અન્ય લાભો જેટલું વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીનું સૂચક નથી. એટલે કે જ્યારે વ્યક્તિગત પસંદગી અને કામમાં વિતાવેલો સમય બતાવી શકતો નથી, ત્યારે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીમાં ઘટાડો અનુભવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો બેરોજગારી સ્થિતિની અસરો કોઈ વ્યક્તિ સુધી મર્યાદિત નથી. બેરોજગાર હોવાને કારણે જીવનસાથીની વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી પર વધુ હાનિકારક અસરો પડી શકે છે.

સ્વ-રોજગાર બનવાથી વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીમાં વધારો થઈ શકે છે એટલે કે બેરોજગારી પછી સ્વ-રોજગાર બને છે તેઓ વધુ જીવન સંતોષનો અનુભવ કરે છે અને આ સંતોષ સમય જતાં વધે છે.

વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી પર નિવૃત્તિની અસરો વ્યક્તિગત અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોના આધારે બદલાય છે. જેઓ કામમાંથી સ્વૈચ્છિક રીતે નિવૃત્ત થાય છે તેમના માટે વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી સ્થિર રહી શકે છે. પરંતુ જેઓ અનૈચ્છિક રીતે નિવૃત્ત થયા છે તેમના માટે તેમાં ઘટાડો થાય છે. કામ કરવા માટે સરેરાશ સામાજિક ધોરણ ધરાવતા દેશોમાં નિવૃત્તિ પછી પુરુષોની સુખાકારીમાં વધારો થાય છે અને નિવૃત્ત મહિલાઓની સુખાકારી એ જ સ્તરે હોય છે જેઓ ગૃહિણી હોય છે અથવા ઘરની બહાર કામ કરે છે. તેઓ સુખાકારી પર નકારાત્મક અસર કરે છે.

(5) સંબંધો અને બાળકો :

1970ના દાયકામાં સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં વધુ વ્યક્તિલક્ષી સુખી હતી. પણ 2009 સુધીમાં નોંધાયેલ સ્ત્રી સુખમાં થયેલા ઘટાડાથી લિંગ તફાવત ઘટી ગયો હતો. સમૃદ્ધ સમાજોમાં કે જ્યાં આવકમાં વધારો વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીના સ્તરમાં વધારો કરવા સમાન નથી ત્યાં વ્યક્તિગત સંબંધો સુખના નિર્ણાયક પરિબળો છે.

(6) સ્વતંત્રતા અને નિયંત્રણ :

પોતાના જીવનના નિયંત્રણમાં લાગણી અને ખુશીના સ્તર વચ્ચે નોંધપાત્ર સંબંધ છે. યુનિવર્સિટી ઓફ ઝ્યુરિચ ખાતે હાથ ધરાયેલ એક અભ્યાસ સૂચવે છે કે લોકશાહીએ વ્યક્તિઓ માટે સુખાકારી લાવે છે. તે તારણ કાઢે છે કે નાગરિકો માટે ઉપલબ્ધ વધારે સીધી રાજકીય ભાગીદારીની શક્યતાઓ તેમના વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીમાં વધારો કરે છે. આ શોધ માટે બે કારણો આપવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ, નાગરિકો માટે વધુ સક્રિય ભૂમિકા નાગરિકો દ્વારા વ્યાવસાયિક રાજકારણીઓ પર વધુ સારી રીતે દેખરેખને સક્ષમ કરે છે. જે સરકારી આઉટપુટથી વધુ સંતોષ તરફ દોરી જાય છે. બીજું, નાગરિકોની રાજકીય પ્રક્રિયામાં સામેલ થવાની અને તેના પર નિયંત્રણ રાખવાની ક્ષમતા સ્વતંત્ર રીતે સુખાકારીમાં વધારો કરે છે.

અમેરિકન મનોવૈજ્ઞાનિક બેરી શ્વાર્ટ્ઝ તેમના પુસ્તક ધ પેરાડોક્સ ઓફ ચોઈસ'માં દલીલ કરે છે કે ઘણા બધા ઉપભોક્તા અને જીવનશૈલી પસંદગીઓ અને સંતોષની અપેક્ષાઓને કારણે ચિંતા અને દુઃખની લાગણીને અનુભવે છે.

(7) સુખ અને લેઝર આળસુ :

સુખ અને આળસુ અંગેના મોટા ભાગના સંશોધનો સુખના યોગ્ય માપદંડ તરીકે વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારી (SWB) પર આધાર રાખે છે. સંશોધને આળસુ અને ખુશી વચ્ચેના સંબંધમાં ફાળો આપતા અને પરિણામી પરિબલોની વિશાળ વિવિધતા દર્શાવી છે. આમાં મનોવૈજ્ઞાનિક મિકેનિઝમ્સ અને આળસુ પ્રવૃત્તિઓના પ્રકારો અને લક્ષણોનો સમાવેશ થાય છે. જે વ્યક્તિલક્ષી સુખના સૌથી મોટા સ્તરમાં પરિણમે છે. 33 જુદા જુદા દેશોમાં સંશોધન દર્શાવે છે કે જે વ્યક્તિઓ અનુભવે છે કે તેઓ સામાજિક સંબંધોને મજબૂત કરે છે અને નવરાશના સમયમાં વ્યક્તિગત વિકાસ પર કામ કરે છે તેઓ અન્ય કરતા વધુ ખુશ છે.

આપણે સુખ અને આરામને એવી રીતે માપી શકાય કે જે સંસ્કૃતિને પ્રભાવિત કરે નહીં. જીવનની ગુણવત્તા એશિયાના દેશોમાં અને તેમાંય ખાસ કરીને કોરિયામાં સુખ અને આરામનું વધુ સારું માપદંડ હોઈ શકે છે. ચીન અને જાપાન જેવા દેશોને ખુશીના અલગ માપની જરૂર પડી શકે છે કારણ કે સામાજિક તફાવતો સુખની વિભાવનાને પ્રભાવિત કરી શકે છે.

(8) આર્થિક સુરક્ષા :

ગરીબી નાબૂદી સુખી વસ્તી સાથે સંકળાયેલ છે. જીવનસંતોષ પરના આર્થિક સાહિત્યની નવીનતમ પદ્ધતિસરની સમીક્ષા અનુસાર ખાસ કરીને રાજકીય અભિગમ ધરાવતા લોકો માટે અસ્થિર અથવા ઉચ્ચ ફુગાવો વસ્તીના સુખાકારી માટે ખરાબ છે.¹³

16.3 સુખને અસર કરતાં પરિબલો

સુખ સારું છે પરંતુ તેને આપણે તે કેવી રીતે મેળવી શકીએ ? તે મહત્વનો પ્રશ્ન છે. કારણ કે સુખને અસર કરતા અનેક પરિબલો જોવા મળે છે. જેમ કે - લિંગ, આવક, વિવાહિત સ્થિતિ, શિક્ષણનું સ્તર, નોકરીનો સંતોષ, આરોગ્ય એ શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવું અને જ્ઞાનમાં વધારો એ માનવ સુખના મુખ્ય અસરકારક પરિબલો છે.

1. વ્યક્તિગત પ્રભાવ :

વ્યક્તિગત લાગણીઓ તમને તમારા જીવનની પરિસ્થિતિઓને અસર કરી શકે છે. અથવા તો તે પ્રભાવ તમને બદલી શકે છે અને આ વ્યક્તિગત સુખનું પ્રાથમિક પરિબલ છે. વ્યક્તિ પાસે અઢળક ક્ષમતા હોય છે. જે તમારી જાતને નુકસાનથી દૂર કરવાની અથવા જીવનમાં આનંદદાયક અનુભવ મેળવી શકે છે. તમે તમારા જીવનમાં સક્રિય રહેવાની જરૂરી છે. જેથી વ્યક્તિગત પ્રભાવ જીવન જીવવાની કળા હોય છે.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ ખુશ રહેવા કરતાં યોગ્ય અને વધુ સારી રીતે કામ કરવાને વધુ પ્રાથમિકતા આપતી હોય છે. જ્યારે પુરુષો સુખ અને સુખવાદની વસ્તુને પ્રાધાન્ય આપે છે. અભ્યાસ ઉપરથી એવું અનુમાન લગાવવામાં આવ્યું છે કે મહિલાઓ પુરુષોની તુલનામાં વધારે નૈતિકતાથી કામ કરે છે અને તેનું વર્તન પણ પુરુષો કરતાં નૈતિક હોય છે. જો યોગ્ય રીતે કામ પણ થાય તો તેઓ 'શરમની લાગણી અનુભવે છે.¹⁴ તદુપરાંત સ્ત્રીઓ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અને ભાવનાત્મક રીતે કામ કરીને સુખની પ્રાપ્તિ કરતી હોય છે. વધુમાં કહી શકાય કે એકસ્ટ્રાવર્ઝન મહિલાઓના વ્યક્તિલક્ષી સુખ અને હતાશાના અનુભવને

મધ્યસ્થી કરે છે. જ્યારે ન્યુરોટિકિઝમ મહિલાઓને ડિપ્રેશનના અનુભવને મધ્યસ્થી કરે છે.¹⁵

2. કૌશલ્યતા :

સમય અને અનુભવ સાથે શારીરિક અને માનસિક કૌશલ્યો વ્યક્તિના સુખને અસર કરતા હોય છે. કારણ કે વ્યક્તિની કુશળતા એ વિકાસમાં પરિણમે છે. જેનું પરિણામ એવું આવે છે કે વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરીને સુખનો અનુભવ કરે છે. આવા કૌશલ્યો વ્યક્તિના જીવનમાં અચાનક ખીલતા નથી પણ વ્યક્તિમાં આત્મ-વિશ્વાસ અને યોગ્યતાનો વિકાસ ધીરે ધીરે ઉદ્ભવતાં હોય છે. આ પરિબળો વ્યક્તિને સુખાકારીની અનુભૂતિ કરાવે છે.

સુખ એ એક કૌશલ્ય છે જે શીખી શકાય છે. જેમ કે ગુજરાતી, હિન્દી કે પછી અન્ય કોઈ ભાષા બોલવી અથવા ગરબા ગાવા કે રાસ રમવા વિગેરે આ તમામ પ્રવૃત્તિ એક કૌશલ્ય છે. તે મનની આવડત છે. જે રીતે આપણે જોઈએ છીએ. પ્રક્રિયા કરીએ છીએ અને આપણી વાસ્તવિકતા અને આપણી આસપાસની વસ્તુઓનું અર્થઘટન કરીએ છીએ અને તેને આકાર આપવાની ક્ષમતા વગેરે અન્ય કોઈપણ ક્ષમતાની જેમ વિકસાવી શકાય છે.¹⁶

3. લક્ષ્યો :

વ્યક્તિની ઉંમર જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેના લક્ષ્યો વધતા જાય છે. આ લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરતા સમયે અને બાહ્ય પરિબળો અસર કરતા હોય છે. જેમ કે મિત્રો, સગાસંબંધીઓ, શિક્ષકો, અધ્યાપકો, સહ-વિદ્યાર્થીઓ વગેરે.. જે સીધા અથવા આડકતરી રીતે તમારા લક્ષ્યો ઉપર અસર કરતા હોય છે.

રુચિ ધરાવતા લક્ષ્યો પર કામ કરવાથી વ્યક્તિને પોતાના જીવનની દિશાની સમજ આપે છે., ધ્યેયો લોકોને સમયની પ્રાધાન્ય અને મહત્વ આપવામાં અને સંરચિત કરવામાં પણ મદદ કરી શકે છે અને જેમ જેમ આપણે તેમની તરફ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ વ્યક્તિનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

4. વિવિધતા :

વ્યક્તિના જીવનમાં વિવિધતા ન હોવાથી તેના જીવનમાં કંટાળાને જન્મ આપે છે. કોઈપણ જુદા જુદા પડકારજનક વાતાવરણમાં કામ કરવું અને તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવાથી વ્યક્તિની જિંદગીમાં સુખના વધારો કરે છે. સામૂહિક સંસ્કૃતિઓમાં જ્યાં સંબંધોની સંવાદિતા વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીની આગાહી કરે છે. વ્યક્તિવાદી સંસ્કૃતિઓની તુલનામાં સુખને વધુ સામાજિક રીતે સંલગ્ન રીતે અનુસરવામાં આવે છે. તદુપરાંત, સુખ અને સુખાકારીની ધારણાઓ પણ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે. બંને વ્યક્તિના આંતરિક ગુણોને પ્રભાવિત કરીને અને સમાજમાં સાંસ્કૃતિક ધોરણોને અનુરૂપ થવાની અપેક્ષાઓ પણ સુખને અસર કરે છે.¹⁸

5. જરૂરિયાતો :

મનોવૈજ્ઞાનિક ડેવિડ મેકકલેલેન્ડ દ્વારા પ્રસ્તાવિત આ એક સિદ્ધાંત છે. તે એક પ્રેરક મોડલ છે. જે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે કેવી રીતે સિદ્ધિ, જોડાણ અને શકિત માટેની જરૂરિયાતો વ્યવસ્થાપક સંદર્ભમાંથી લોકોની ક્રિયાઓને અસર કરે છે. આ મોડલ 1960ના દાયકામાં વિકસાવવામાં આવ્યું હતું. 1940ના દાયકાની શરૂઆતમાં માસ્લોની જરૂરિયાતોના પદાનુક્રમની દરખાસ્તના બે દાયકા પછી મેકકલેલેન્ડે જણાવ્યું હતું કે ઉંમર, લિંગ, જાતિ અથવા સંસ્કૃતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના લોકોમાં આ પ્રકારની પ્રેરણા હોય છે. પ્રેરણાનો

પ્રકાર કે જેના દ્વારા દરેક વ્યક્તિને ચલાવવામાં આવે છે. તે તેમના જીવનના અનુભવો અને તેમની સંસ્કૃતિના મંતવ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જરૂરિયાત સિદ્ધાંત ઘણીવાર મેનેજમેન્ટ અથવા સંસ્થાકીય વર્તનને લગતા વર્ગોમાં શીખવવામાં આવે છે.¹⁹

6. માનવ ક્રિયા - પ્રતિક્રિયા :

સામાજિક જોડાણો લોકોને વધુ ખુશ બનાવે છે. સંતોષકારક સંબંધો માત્ર લોકોને ખુશ કરતા નથી. પરંતુ તેઓ વધુ સારા સ્વાસ્થ્ય અને લાંબા આયુષ્ય સાથે પણ સંકળાયેલા છે. સંબંધો આપણી કેટલીક મજબૂત લાગણીઓ સાથે જોડાયેલા હોય છે. જ્યારે તેઓ હકારાત્મક હોય છે ત્યારે આપણે સુખ, સંતોષ અને શાંતી અનુભવીએ છીએ.²⁰

સુખ અને પરિપૂર્ણતાની સ્પષ્ટ પૂર્વશરત અન્ય લોકોની હાજરી અથવા ગેરહાજરી છે. અન્ય લોકો સાથેની મિત્રતા હોય, કુટુંબીજનો હોય, કામના સાથીદારો હોય અથવા ટીમના સાથી હોય તે સંબંધ અને સમુદાયની ભાવના બનાવવામાં મદદ કરે છે. ધ્યેયો ઘણીવાર અન્ય લોકો સાથે સહયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે, જેમ અન્ય લોકો આપણી ખુશીને સકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત કરી શકે છે. તેમ તેઓ દુઃખી પણ કરી શકે છે. એકંદરે, માનવીય ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા એ જીવનનો અભિન્ન ભાગ છે અને તે એવા પરિબળોમાંનું એક છે જે તમારી ખુશીને વિવિધ રીતે અસર કરે છે.

7. આવક :

ગરીબીમાં જીવતા લોકોની ખુશી ત્યારે વધે છે જ્યારે તેમને વધુ આવક આપવામાં આવે છે. તે તેમના બોજને હળવો કરે છે અને તેમને ગરીબીમાંથી બચવામાં મદદ કરે છે.²¹ આનો અર્થ એ છે કે લોકોએ માત્ર પૈસા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. જે લોકો ખાસ કરીને પૈસાને ખુશી સાથે સરખાવે છે તેઓ સામાન્ય રીતે ઓછા ખુશ હોય છે. વધુમાં જે લોકોએ વધુ પૈસા કમાયા હતા તેઓ લાંબા સમય સુધી કામ કરતા હતા અને સમય માટે વધુ દબાયેલા અનુભવતા હતા. આવક માત્ર સુખનો અસરકારક પરીબળ છે.²²

8. ભૌતિક સેટિંગ :

કુદરતી વાતાવરણના સંપર્કમાં રહેવાથી માનસિક સુખાકારીમાં સુધારો થાય છે. લોકોના જીવનના તણાવમાં ઘટાડો, હકારાત્મક લાગણીઓમાં વધારો, જ્ઞાનાત્મક પુનઃસ્થાપન અને સ્વ-નિયમન પર હકારાત્મક અસરોનો સમાવેશ થાય છે.²³

અબ્રાહમ માસ્લો દ્વારા 1943માં માનવ પ્રેરણાની થિયરી શીર્ષક ધરાવતા તેમના પેપરમાં સૌપ્રથમ માન્યતા આપવામાં આવી હતી કે આપણું ભૌતિક વાતાવરણ સુખ અને સુખાકારી પર નિર્ણાયક પ્રભાવ છે. સલામત આશ્રય વિના, રહેવા માટે આરામદાયક સ્થળ અને કદાચ પડકારરૂપ વિશ્વમાંથી બહાર નીકળવું એ સુખની પ્રાથમિકતા હોઈ શકે છે. પૈસાની અછત અને વ્યક્તિગત પ્રભાવ સાથે મળીને સુખાકારી અગમ્ય હોઈ શકે છે.²⁴

9. મૂલ્યવાન ભૂમિકા :

સુખ શા માટે એટલું મહત્વનું છે ? સુખ એ માનસિક સુખાકારી, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને એકંદર આયુષ્ય સહિત જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં હકારાત્મક પરિણામોની આગાહી કરવા માટે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સકારાત્મક લાગણીઓ જીવનમાંથી સંતોષ વધારે છે. આ ઉપરાંત સંશોધકો સૂચવે છે કે જ્યારે લોકો તેમના વ્યક્તિગત મૂલ્યો તેમના દેશના સામાજિક અને સરકારી ધોરણો સાથે સંરેખિત થાય છે ત્યારે લોકો વધુ ખુશ થઈ શકે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કેટલાક મૂલ્યો આપણને પોતાને નહીં પરંતુ આપણા સંબંધની ભાવનાને સુખ આપે છે.²⁶

10. શિક્ષણનું સ્તર :

શિક્ષણ વ્યક્તિગત સુખને સીધી અને આવકના પરિબળોની મધ્યસ્થી પદ્ધતિ દ્વારા અસર કરી શકે છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિનું શિક્ષણનું સ્તર જેટલું ઊંચું હશે, તેટલું તેની આવકનું સ્તર ઊંચું હશે અને તેની સુખની ભાવના વધુ મજબૂત હશે.²⁷ સંશોધન સૂચવે છે કે તમારી પાસે જેટલું વધુ શિક્ષણ છે તેટલા તમે ખુશ રહેશો. યુ.એસ. જનરલ સોશ્યલ સર્વેના ડેટાનો ઉપયોગ કરતા સર્વેક્ષણમાં સ્નાતકની ડિગ્રી ધરાવતા 94% કે તેથી વધુ લોકોએ તેમના એકંદર જીવનથી ખુશ અથવા ખૂબ જ ખુશ હોવાનો અહેવાલ આપ્યો છે. જ્યારે 89% ઉચ્ચ શાળાના ગ્રેડના લોકોએ એવું જ કહ્યું હતું.²⁸

16.4 સુખને અસર કરતી સમસ્યા

ઉપયોગિતા કાર્ય, સૂક્ષ્મ અર્થશાસ્ત્રનું કેન્દ્રિય ઘટક, સુખ માટેના અમૂર્ત માપ તરીકે સમજી શકાય છે. મૂળરૂપે આ સુખને ઓછામાં ઓછું સૈદ્ધાંતિક રીતે માપી શકાય તેવું પ્રમાણ માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ 20મી સદીની શરૂઆતમાં અર્થશાસ્ત્રીઓએ ખાતરી આપી હતી કે સુખ મૂળભૂત રીતે વ્યક્તિલક્ષી છે અને તે કોઈપણ ચોક્કસ માપને ટાળે છે. એક વ્યક્તિના સુખના સ્તર (અંતઃ વ્યક્તિગત)ને માપવા અને વિવિધ વ્યક્તિઓના સુખના સ્તરો (આંતરવ્યક્તિગત)ની તુલના કરવાનું ટાળવું જોઈએ. કારણ કે આવા પ્રયત્નો આખરે અર્થહીન છે. સદ્ભાગ્યે 1906માં, પેરેટોએ બતાવ્યું કે સંપૂર્ણ પરિમાણપાત્ર માપ વિના 'સારા' અને 'એટલા સારા નથી'. પસંદગીઓમાં પસંદગીઓનો ક્રમ એ કાર્યક્ષમ સંતુલન સુધી પહોંચવા માટે પૂરતો છે જે સુખને મહત્તમ કરે છે [પેરેટો (1971)]. આ રીતે નિરપેક્ષ મુખ્ય ઉપયોગિતાને ઓર્ડિનલ યુટિલિટી સાથે બદલવામાં આવી હતી અને 'પસંદગી' અથવા 'પસંદગી' દ્વારા 'સુખ'ની વિભાવના વધતા કાર્ય સાથે જોવા મળે છે.

1. વ્યાખ્યા :

સુખ એ એક અસ્પષ્ટ અને જટિલ ખ્યાલ છે. સંશોધકો અને નીતિ ઘડવૈયાઓ માટે શબ્દને સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવો એ એક પડકાર છે. કારણ કે વ્યક્તિઓ પાસે તેમના માટે સુખનો અર્થ શું છે તેના અનન્ય વિચારો હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ હજારો વર્ષોથી સુખ વિશે દલીલ કરી છે અને હજુ પણ ખ્યાલની કોઈ એકલ, પ્રામાણિક સમજ નથી.

2. માપ :

જો સંશોધકો સુખને વ્યાખ્યાયિત કરી શકે તો પણ તે એક ગુણાત્મક ખ્યાલ છે. જેનું પ્રમાણીકરણ અથવા આત્મવિશ્વાસથી માપી શકાતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે જો સુખને શૂન્યથી દસના સ્કેલ પર માપવામાં આવે તો શું શૂન્યનો અર્થ સુખની ગેરહાજરી કે ગહન દુઃખ થાય ? તેવી જ રીતે દસનો અર્થ એ થશે કે વધુ સુખ શક્ય નથી ? નીતિ નિર્માતાઓ કેવી રીતે ખાતરી કરી શકે કે બે લોકો કે જેઓ બંને તેમની ખુશીને ચારના (4) આંક તરીકે દર્શાવે છે તે સમાન રીતે ખુશ છે અથવા અન્ય વ્યક્તિ કરતાં ઓછી ખુશ છે. જે પાંચના (5) સુખી સ્તરની જાણ કરે છે ? શું આઠની (8) જાણ કરનાર વ્યક્તિ ચારની (4) જાણ કરનાર કરતાં બમણી ખુશ છે ? આવા પ્રશ્નો સુખના માપને મૂંઝવણમાં મૂકે છે. કારણ કે વ્યક્તિલક્ષી અભિપ્રાય શું છે તેનું પ્રમાણ નક્કી કરવું તે સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ અથવા સંસ્કૃતિ પર આધારિત હોઈ શકે છે.

3. નીતિ અમલીકરણ :

આખરે જો નીતિ નિર્માતાઓ સુખને વ્યાખ્યાયિત અને માપી શકે તો પણ આ

નીતિ પસંદગીઓનો અમલ સમસ્યાઓથી ભરપૂર હશે. ઉદાહરણ તરીકે શું સમાજ સંપૂર્ણ સુખને મહત્તમ કરવા ઈચ્છશે કે વ્યક્તિઓમાં તેની સમાનતા કરશે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાથી કેટલાક લોકો માટે વધુ ખુશી થઈ શકે છે. પરંતુ અન્ય લોકો માટે ઓછી છે અથવા અનિચ્છનીય પરિણામો જેમ કે કેટલાક લોકો માટે માત્ર દેખાવમાં વધારો અથવા ખુશી તરફ વલણ બતાવશે ત્યારે ખરેખર તેમના જીવનની પરિસ્થિતિઓ અથવા સંજોગોને બહેતર બનાવતા નથી. આ કારણોસર સંશોધકો અને નીતિ નિર્માતાઓએ આવા પગલાંનો ઉપયોગ કરતી વખતે સાવધાની સાથે આગળ વધવું એ એક પ્રશ્ન હોય શકે છે.²⁹

16.5 સુખને અસર કરતી સમસ્યાના ઉપાય

સુખ એ એક એવી વસ્તુ છે જે સારા સ્વાસ્થ્ય, સારું શિક્ષણ, સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ, સારી નોકરી અથવા વ્યવસાય, સુખી અને સ્વસ્થ દાંપત્ય જીવન વગેરે જેવા ઘણા પરિબળો પર આધારિત છે. તેથી આપણે સુખી જીવન પસાર કરવા માટે આપણા સમગ્ર જીવનના આ તમામ પાસાંઓને તપાસવાની અને સુધારવાની જરૂર છે.

1. સરકારી ખર્ચ :

સરકારી ખર્ચમાં માલસામાન અને સેવાઓની ખરીદીનો સમાવેશ થાય છે. જે આર્થિક ઉત્પાદનને પ્રભાવિત કરી શકે છે. સાથે સાથે સરકાર દ્વારા ખરીદેલ માલ અને સેવાઓનું વેચાણ કરતા વ્યવસાયોને અસર કરે છે. જે વાસ્તવિક જીડીપીને સીધી રીતે અસર પહોંચાડે છે. એટલે સરકારે ખર્ચ એવી રીતે કરવું જોઈએ કે જેનાથી સમાજના વ્યક્તિ પાસે સીધા નાણાં પહોંચે અને લોકોના સુખમાં વધારો થાય છે. જેમ કે નવા ઉપગ્રહો બનાવવા માટે દેશની કોઈ એક કંપનીને ઓર્ડર આપે તો આ સરકારી ખર્ચને સમાયોજિત કરીને, સરકાર અર્થતંત્ર પર સરકારી ખર્ચની પ્રાથમિક અસર ઉપરાંત, આ ખર્ચ અર્થતંત્ર દ્વારા ગુણાકાર કરે છે. કારણ કે તે કંપનીને આ ઓર્ડર પ્રાપ્ત થવાથી તે બજારમાં ઉપગ્રહોના સાધન સમગ્રીની માંગ કરશે. તેથી બીજા બજારમાં એક બાદ એક જુદા જુદા ગ્રાહકો પગારરૂપી આવક થવાથી બજારમાં અન્ય પ્રકારની માંગ ઉદ્ભવશે. એટલે કે ગ્રાહકો જુદી જુદી ચીજવસ્તુની માંગ કરતા વાસ્તવિક જીડીપીને વધુ ઉત્તેજિત કરે છે અને લોકોની સુખાકારીમાં વધારો થાય છે.

2. કર :

સરકારે કરનું માળખું એવી રીતે બનાવવું જોઈએ કે જેથી લોકોને કરના બદલામાં કામ કરવાનું પ્રોત્સાહન મળે. જેથી લોકો બચત, મૂડીરોકાણના અવરોધો ઉપર વિપરીત અસર નહિવત જોવા મળે. કરની પ્રણાલી એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે દેશની કોઈપણ વ્યક્તિને કરની ચોરી કરવાનું મન ન થાય. એટલે કે સરકારે દરેક ચીજવસ્તુ ઉપર કર નાખવો જોઈએ પણ તે કરના દર નીચા હોવા જોઈએ.

3. અન્ય :

જાહેર સેવાઓ સરળતાથી ચાલવી જોઈએ. અપરાધ અને ભ્રષ્ટાચાર ન થાય તેવું સરકારી માળખું હોવું જોઈએ. સરકાર અને જનતા વચ્ચે વિશ્વાસ કાયમ રહેવો જરૂરી છે. આ બધા એક સમાજના અભિન્ન અંગ તરીકે કામ કરે તો સમાજ સ્વયંભૂ સુખાકારીમાં વધારો થઈ શકે છે.

● નિષ્કષ

રાષ્ટ્રીય સ્તરે સુખને વ્યાખ્યાયિત કરવા, માપવા અને અમલમાં મૂકવાના નિર્દેશો,

અસરો, સમસ્યાઓ અને તેના ઉપાયો બતાવ્યા છે. જે નીતિ નિર્માતાઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓને આર્થિક વૃદ્ધિના પ્રાથમિક માપન તરીકે લોકોના સુખમાં વધારો કરવા કે તેના ઉકેલ માટે મદદ થઈ શકે છે. આ સાથે સુખને માપવા માટેની વૈચારિક સમસ્યાઓ સૂચવે છે કે સરકારે સુખને સીધી રીતે પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ. જો નીતિ ઘડનારાઓનો શ્રેષ્ઠ હેતુ હોય તો લોકોની ખરેખર કાળજી રાખે છે. લોકોને શું ખુશ કરે છે, જે સુખ-આધારિત હેતુ અને જીડીપી જેવા પરંપરાગત પગલાંથી ફાયદા થાય છે. તે અંગે તેમને વિચારવું જોઈએ.

આર્થિક ઉત્પાદન અને સુખાકારીને સીધા લક્ષ્યાંકિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે નીતિ ઘડવૈયાઓએ સંસ્થાઓની રચના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. જેથી કરીને લોકોને તેમના પોતાના લક્ષ્યો અને હિતોને અનુસરવા માટે વ્યક્તિગત પસંદગીની સૌથી મોટી રકમની મંજૂરી પામી શકે. આનાથી રાષ્ટ્રની મહત્ત્વની સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે સરકારી સંસાધનો મુક્ત થશે. જ્યારે લોકો સુખની શોધ અને તેને સંભાળવા માટે શ્રેષ્ઠ લાયકાત ધરાવતા લોકો પર છોડી દેશે.³⁰

લોકો દ્વારા થતી સુખની ચળવળ અર્થતંત્ર અને સમાજ માટે સંભાવનાના માર્ગો પૂરા પાડે છે. જે બધાની સુખાકારી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જાહેર નીતિને માર્ગદર્શન આપવા માટે સુખી માપદંડોનો વિકાસ અને ઉપયોગ એ આવો જ એક માર્ગ છે. જે હેપ્પીનેસ મેટ્રિક્સ એ વ્યક્તિલક્ષી સુખાકારીના સૂચક છે.

● સંદર્ભ સૂચિ :

- 1 Mousuni Roy, "Sustainable Development Strategies Engineering, Culture and Economics" Page 219, Elsevier Science, 2020.
- 2 Boris Nikolaev (2013),, Essays in Happiness Economics, IJUniversity of South Florida, bnikolae@usf.edu
- 3 https://www.researchgate.net/publication/263654297_Happiness_as_in_alternative_to_GDP_and_a_measure_of_sustainable_development
- 4 <https://worldhappiness.report/ed/2020/sustainable-development-and-human-well-being/>
- 5 <https://www.mercatus.org/publications/regulation/problems-measuring-and-using-appiness-policy-purposes>
- 6 <https://www.cmerald.com/insight/content/doi/10.1108/REPS-07-202-0086/full/html>
- 7 Boris Nikolnev (2013),, Essays in Happiness Economics, University of South Florida, bnikolae@usf.edu. Pp. 25
- 8 <https://intheback.cpuustralia.com.au/economy/how-to-measure-bconomics-of-happiness>
- 9 <http://www.brainpoolproject.eu>
- 10 [https://world/hoppiness.report/news/sustainability-makes-people-happier-research- finals/](https://world/hoppiness.report/news/sustainability-makes-people-happier-research-finals/)
- 11 Laura Musikanski (2015), "Measuring lappiness to Guide Public Policy Making: A Survey of Instruments and Policy Initiatives" Journal of Social Change, Wallen University, LLC, Minneapolis, MN DOI: 10.5590/JOSC 2015,07,1,04

12. Boris Nikolaev (2013)., Essays in Happiness Economics, University of South Florida, bnikolae@usf.edu
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Happiness_economics
14. <https://theconversation.com/man-and-women-experience-happiness-differently-heres-why-104507#:~:text=Females%20in%20general%20prioritize%20doing,doing%20%E2%80%9Cthe%20right%20thing%E2%80%9D>
15. https://www.researchgate.net/publication/315669298_w_Gender_Matters_for_Happiness_A_Serial_Study_in_of_College_Students_in_China
16. <https://www.london.ecu/think/wcn-happiness-is-a-skill-you-can-learn>
17. [https://actionformpiness.org/10.keys /direction: next-Working%20on%20 goals%20we've,% 20confidence%20boost%20%5B%20%5D.](https://actionformpiness.org/10.keys_direction:next-Working%20on%20goals%20we've,%20confidence%20boost%20%5B%20%5D)
18. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/between-cultures/201605/how-does-culture-affect-our-happiness>
19. https://en.wikipedia.org/wiki/Neel_theory
20. <http://ecare.stanford.edu/>
21. <https://www.theworldcounts.com/purpose/the-effect-of-income-on-happiness>
22. [https://www.nysscpa.org/news/publications/nextgen/nectgon-article/study-finds strong-relation-between-income-and-happiness-does-not-max-out-at-75k](https://www.nysscpa.org/news/publications/nextgen/nectgon-article/study-finds-strong-relation-between-income-and-happiness-does-not-max-out-at-75k)
23. [https://worldhappiness.report/ed/2020how-environmental-quality-affects-our-happiness#:~:text=There%20is%20indeed%20evidence%20in,positive%20effects% 20on%20self%2Dregulation.](https://worldhappiness.report/ed/2020how-environmental-quality-affects-our-happiness#:~:text=There%20is%20indeed%20evidence%20in,positive%20effects%20on%20self%2Dregulation)
24. <https://larrymaguire.com/factors-that-impact-your-happiness/>
25. <https://www.vorywellmind.com/what-is-happiness-4869755>
26. [https://greatergood.berkeley.edu/article/item/which_values_ke_you_happy_it_might_depend_or_where_you_livetext=The%20researcher%20suggest%20that%20people,us%201%20navigate%20the%20world.](https://greatergood.berkeley.edu/article/item/which_values_ke_you_happy_it_might_depend_or_where_you_livetext=The%20researcher%20suggest%20that%20people,us%201%20navigate%20the%20world)
27. [https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubli.2022.855327/full#:~:text=Education%20can%20affect%20individual%20happiness,higher%20sense%20of%20happiness.](https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubli.2022.855327/full#:~:text=Education%20can%20affect%20individual%20happiness,higher%20sense%20of%20happiness)
28. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:WyEhK2UUUqAJ:https://www.cNBC.com/2020/08/17/does-getting-a-college-degree-make-you-happier.htmltd-4&hl=en&ct=clnk&gmin>
29. <https://www.mercatus.org/publications/regulation/problems-measuring-and-using-happiness-policy-purposes>
30. <https://www.mercatus.org/publications/regulation/problems-measuring-and-using-happiness-policy-purposes>